

DO KOD (LAHKO) SEŽE NORMA V SKLADNJI?

Andreja Žele

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana
andreja.zele@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.43.425-431

Skladnja kot jezikovna ravnina je hkrati tudi ciljna ravnina vsakega jezikovnega sporočanja in zato je pod vplivom stalnih jezikovnih sprememb. Obravnava s komentiranjem konkretnih primerov znotraj besednozvezne, stavčne, povedne in nadpovedne skladnje predstavlja potencialne (še ne) povsem ustaljene posebnosti v rabi, ki so zato slovnično, pomensko in pragmatično lahko problematični ter zato obsojeni na sprotno in stalno presojo tudi z vidika normativnosti.

prosti morfemi, prilastek, zloženi povedek, besedni red, členitev po aktualnosti

Syntax as a target linguistic level of communication is under the influence of constant linguistic changes. This discussion with commentary on specific examples within phrase-level, sentence-level, propositional, and supra-propositional syntax presents potential (still not fully established) special features in usage, which can therefore be grammatically, semantically, and pragmatically problematic, and are thus condemned to ongoing and constant evaluation from the perspective of normativity.

free morphemes, attribute, compound predicate, word order, topicalization

1 Uvod: neustaljena raba v skladnji

Z normativnimi pravili lahko vrednotimo in urejamo samo usistemljene jezikovne pojave: vse, kar se dá v jezik vključiti in tudi ponavljalno potrjevati v rabi, navadno postane tudi sestavina predpisov oz. omogoča predpisovanje. Izhajamo torej iz triade **sistem > norma < raba**, ker jezikovni sistem kot urejen in medsebojno povezan ustroj potrebuje rabo (ki ima izhodišče v splošnosporazumevalni običajnosti) in normo (s sprejetimi izhodiščnimi merili, izoblikovanimi v jezikovnem razvoju). Norma mora usmerjati v ustrezno pomensko rabo, ki je lahko označena tudi kot smiselna raba. Smiselna raba jezika pa je tista, ki ustreza dejanskemu pojmovanju in dejanski misli. Področje skladnje poleg slovničnega vidika poudari še pomembnost pomenskega vidika in zlasti težnjo po čim večji razumljivosti; slednja pa v osredje postavlja potrebo po stalnem utemeljevanju rabe.

V nadaljevanju obravnavani primeri v smislu naslova preizprašujejo, kje je meja med »zgolj« stilno manj ustrezno na eni strani in že nenormativno rabo na drugi. Obravnava se osredinja na konkretne primere rabe znotraj besednozvezne, stavčne, povedne in nadpovedne skladnje. Znotraj besednozvezne skladnje opozarja na vprašanje uporabe ujemalnega in vezavnega razmerja. Pri samostalniških zvezah je opozorjeno zlasti

na upoštevanje pomensko-izrazne določnosti levega pridevniškega prilastka in na skladijskopomensko (ne)upravičenost rabe desnega predložnosamostalniškega prilastka. Pri glagolskih zvezah so predstavljeni primeri rabe leksikaliziranih prostomorfemskih glagolov, opozorjeno je tudi na možne leksikalizirane zložene glagole, ki se kot besednovrstno samostojne leksemске enote ločujejo od stavčnočlenskega zloženega povedka. Znotraj stavka se z vidika stavčnočlenskih ali nestavčnočlenskih vlog in siceršnjega izhodiščnega nezaznamovanega položaja v stavku opredeljuje objektivni (nezaznamovani) in subjektivni (zaznamovani) besedni red. Na pogostejše kršitve besednega reda, ki so posledica neupoštevanja aktualnostne členitve oz. neustrezne sporočajske zastavitve sporočila glede na tvorčevo namero, pa je opozorjeno na ravni povedne in nadpovedne skladnje.

1.1 Potencialni problemi in posebnosti neustaljene rabe znotraj skladnje

Ena od skladijskih posebnosti slovenščine je tudi ustrezna uporaba povratnosvojilnega zaimka *svoj-ø/-a/-e*. Raba povratnosvojilnega *svoj* se osmišlja šele v konkretnem sobesedilu, kjer pri vršilcu/nosilcu dejanja lahko poudarjalno opozarja na vzajemnost kategorije živosti oz. človeškosti in kategorije povratnosti: ti dve odločata o (ne)smiselnosti uporabe zaimka *svoj-ø/-a/-e*, npr. ni smiselno *krasti svoj denar* ali *vrniti svoj denar* ipd., in odvečna je uporaba *svoj-ø/-a/-e* v primerih kot *Ob pultu z barskima stoloma lahko za (svoje) prijatelje priredite koktejlsko zabavo; Da bi dosegli (svojo) popolnost in obvladali večšine kung-fuja, imajo zahtevne treninge*.¹

Siceršnja prednost živega/človeškega imenovalniškega osebka pri povezavi s povratnosvojilnim *svoj-ø/-a/-e* se ohrani tudi, ko se v isti povedi križata dve sporočili, npr. *Amelia prisili hčerko, da očetu laže glede svojega pobega iz šole; Kadrovska stanovanja naj bi bila namenjena kategorijam upravičencev z izkazanimi dosežki s svojega področja delovanja, ki so velikega pomena za Ljubljano*. Sporočilna dvoumnost narašča v primerih kot *Izrazil je jasno željo, da pride v Ljubljano in ne v Podgorico, ki si ga želi v svojih vrstah; Preprečeval mu je brskati po svoji preteklosti*.

2 Posebnosti, ki povzročajo neustaljeno rabo znotraj besednozvezne in stavčne skladnje

Vedno znova se odpira vprašanje ustrežnejše uporabe ujemalnega in vezavnega razmerja v samostalniški besedni zvezi. Med izhodiščnimi in pomembnejšimi merili je pomensko-izrazna natančnost in posledično sporočilna natančnost besedne zveze, ki je najpogosteje potencialni termin.

Osnovo vodilo uporabniku bi lahko bilo, da je izražanje stalne lastnosti usmerjeno v stalno samostalniško besedno zvezo, in obrnjeno, da je nestalna oz. kratkotrajnejša lastnost navadno izražena v povedkovodoločilni vlogi znotraj povedka.

¹ Zgledi v prispevku so vzeti iz korpusa pisne standardne slovenščine Gigafida 2.0 (dostop 25. 5. 2024), hkrati je upoštevana raba na portalu Fran, zlasti v splošnih slovarjih (dostop 1. 4. 2024).

2.1 Upoštevanje pomensko-izrazne določnosti levega pridevniškega prilastka

Vsesplošno znani pridevniški niz ob samostalniškem jedru se podreja načelu »pojmovne bližine« (angl. *the proximity principle*; prim. Hansen 1994). To načelo pojmovne bližine je ustrezno prevzelo tudi slovensko jezikoslovje (Vidovič Muha 1981: 19–42; Toporišič 1982: 43–45, 2000: 559). Toporišič (1982: 45) pridevniški besedni niz v levem prilastku razvrsti v zvezo *ti trije vaši dobri stari rdeči predelani terenski avtomobili*, kjer se potrjuje, da je samostalniku pričakovano najbližje pridevnik z opredmeteno lastnostjo, medtem ko je od jedra lahko najbolj oddaljen pridevnik subjektivnega vrednotenja. Da v splošnosporazumevalni rabi to ni dovolj uzaveščeno, pa dokazujejo primeri kot *S topim delom sekire je udaril po sprednjem steklu službenega policijskega avtomobila in ga razbil; To še ne pomeni, da se v fotografovem srcu nič ne zgane ob pogledu na čedne obleke deklet, na njihove širokokrajne bele slamnate klobuke in fino spletene kite*, kjer bi po omenjanem načelu »pojmovne bližine« lažje zagovarjali zaporedje *policijski službeni avto* (prim še: *mestni službeni avto*) in *njihove bele slamnate širokokrajne klobuke*.

Z vidika natančne in jasne predstave izraženega je potrebna čim bolj zavedna uporaba tako levih kot desnih prilastkovih določil tudi v ustaljenih strokovnih zvezah. Za prikaz pomenskorazločevalne razvrstitve pridevnikov v levem prilastku so primeri strokovnih besednih zvez vzeti iz *Jezikovnega priručnika za tehnike* (Šmalc, Müller 2011: 25, 32–34, 178–179). V priručniku predstavljena živa gradivna praksa usmerja ustrezno razločevalno uporabo: *motorjev – motorski – motorni: motorjev rotor* ‘nanašajoč se na določen motor’ – *motorski pokrov* ‘nanašajoč se na motor nasploh’ – *motorni pogon* ‘nanašajoč se na pogon z motorjem’ ipd. Opozorjeno je na pomenskorazločevalno rabo med *avtomatični (avtomatična kretnja)*, *avtomatski (avtomatska telefonska centrala)* in *avtomatni (avtomatno jeklo)*, med *energijski (energijska vrednost živil)* in *energetski (energetska politika)* ipd.

2.2 (Ne)upravičenost rabe desnega predložnosamostalniškega prilastka

Tudi raba neujemalnega predložnosamostalniškega prilastka (primerjalno z levim ujemalnim prilastkom) je sproti osmišljena v strokovnih zvezah. Besedna zveza z desnim predložnim prilastkom se navadno uporablja, če želimo natančneje predstaviti razmerje med sestavinami, npr. *obroč za kolo : obroč na kolesu, drobilnik s kolesi, črpalka za odpadno vodo* (nasproti *vodna črpalka* ‘črpalka za vodo’), *turbina na vodo, elektroda/ključ za kontakt* ipd. (Šmalc, Müller 2011: 203–206).

Za uporabnika je pomembno, da je raba neujemalnih predložnih prilastkov tudi pomensko utemeljena, saj se zveze glede na stopnjo pomenske povezanosti in ustaljenosti sestavin lahko delijo na 1) sestave: *center za tujce, šola s prilagojenim programom, zaslon na dotik*; 2) skupe s pomensko prenesenim prilastkom: *delo na črno, jed na žlico, otrok iz epruvete*; in 3) sklope, ki so že besednozvezne metafore: *deklica za vse, družba z omejeno odgovornostjo, lovec na glave* (prim. Petric 2018: 68).

2.3 Prepoznavanje leksikalizacije znotraj povedka

Znotraj povedka se v povedkovodoločilni vlogi navadno izraža nestalna oz. kratkotrajnejša lastnost. Vendar zloženi povedek lahko sproži tudi leksikalizacijo glagola ali poglagoljenje. Prepoznavanje leksikalizacije omogoča tudi ustrežnejšo skladijskopomensko rabo, v tem primeru glagolov in drugih obglagolskih besed. Natančnejša opredelitev stalnih glagolskih zvez, tako v smislu zloženega povedka kot zloženega glagola, je potrebna tako za natančnejši slovnični kot slovarski opis.

2.3.1 Leksikalizirani prostomorfemski glagoli

Odpira se vprašanje ustrezne skladijskopomenske umestitve predložnega prostega glagolskega morfema, ki se lahko poglagoli, npr. *delati po njem* 'posnemati ga', ali poprislovi, npr. *delati po domače* 'ne upoštevati veljavnih navodil', drugotno (pretvorbno) se lahko tudi popridevi, npr. *stric po materi* 'materin stric/Stric, ki ga imamo po materini družini'. Z medpropozicijskega vidika pa je s predložnim morfemom izražena tudi primična družljivost, npr. *potovati brez dokumentov* 'potovati in ne imeti dokumentov' ipd.

2.3.2 Od zloženih povedkov do leksikaliziranih zloženih glagolov

Z vidika ločevanja zloženega povedka od zloženega glagola je znotraj povedka pomembno prepoznavanje možne leksikalizacije: postopno pomensko-zgradbeno osamosvajanje in ustaljevanje glagolske besedne zveze gre v smeri od zloženega povedka (ZPov) proti zloženemu glagolu (ZGlag). Neglagolske sestavine ob glagolskih primitivih v zloženem povedku lahko povzročijo poglagoljenje oz. leksikalizacijo v eno- ali večbesedni glagolski leksem, npr. *postajati temen* → *temneti*, *iti v nič* → *izničevati se*, *izvajati/delati vaje* ↔ *vaditi*, *iskati delo*, *najti rešitev*. Zloženi glagol pa zahteva zlasti visoko stopnjo idiomatičnosti sestavin in tudi visoko stopnjo stabilnosti sestavin, npr. *biti človek*, *biti res*, *biti všeč*, *imeti čas*, *imeti rad*, *imeti prav*, *iskati rešitev*. T. i. leksikalizirani zloženi glagol je strukturno leksikalizirana besedna zveza, npr. *najti delo*, *biti dolgčas*, *da(ja)ti naročila* (nasproti: *oddati naročilo* → *naročiti*), ki v določenih primerih omogoča tudi večjo pomensko-izrazno natančnost. Nasprotno pa pomensko oslABLJENA raba glagola v zloženem povedku daje možnost leksikalizacije in hkratnega poenobesedenja v enobesedni glagolski leksem, npr. *najti rešitev* → *rešiti*, *biti dolgočasen* → *dolgočasiti*, *biti dolgčas (komu)* → *dolgočasiti se*.

Nizka pomensko-skladijska stabilnost sestavin s hkratno visoko idiomatičnostjo sestavin pa vodi v frazemske besedne zveze, npr. *biti čez les*, *iti rakom žvižgat* (prim. Žele 2021).

3 Prehodi med stavčno in nadstavčno skladnjo

Ločevati je treba prostomorfemskost pomensko oslABLJENEGA glagola znotraj iste propozicije, npr. *On hodi brez kape* v pomenu 'ne nosi kape/nima kape', od polnopomenske rabe glagola *hoditi* v *On hodi naokrog in vedno (je) brez kape*, kjer zaradi medpropozicijske lahko govorimo o družljivosti dveh povedkov *hoditi* in *biti brez* ter posledično o družljivosti prvega povedka *hoditi* in predloga *brez* (*hoditi brez* ← *biti brez*).

V primeru dvojnih predlogov lahko propozicijskost ohranita oba, npr. *Do pod vrh hriba je še dobro uro* < 'priti do + biti pod vrhom hriba'; podobno še *biti v vodi do nad kolen*, *biti do pod kolen v blatu*. Primeri kot *dogovoriti se za v soboto* < 'dogovoriti se za + biti v soboto' dopuščajo izpust predloga: *dogovoriti se za soboto*; v tovrstnih primerih izpust predloga v dopušča časovni pomen samostalnika *sobota*, ki v svojem časovnem pomenu lahko vključuje neizraženi prostomorfemski povedek tipa *zgoditi se v*.

Predlogi z ohranjeno propozicijsko prislovno vrednostjo največkrat sežejo tudi v medpropozicijska razmerja, kar potrjujejo zgledi kot *prositi (kaj) za na pot* 'prositi za vzeti na pot', *naročiti za na posodo* 'naročiti za dati na posodo'; pri medpropozicijskih razmerjih pa je bistvena pomenska družljivost izraženega in neizraženega povedka (Žele 2019).

Pri zaimenskem prostem glagolskem morfemu *se* na medpropozicijsko povedkovo družljivost z istim osebkom opozarja izpuščanje enega *se*, npr. *Trudi se normalno premikati (se)* – *Trudi se, da bi se normalno premikal* nasproti npr. *Ne prizadeva si primerno se obnašati* – *Ne prizadeva si, da bi se primerno obnašal*. Zgleda *Ne upa se zoperstaviti (se)* 'upreti se' *Vladimirju Putinu* in *Prebili so ta predsodek, upam si domišljati (si), da malo tudi z mojo pomočjo* zaradi pomenskosti oz. naklonske rabe glagola *upati se/si* dopuščata samo istopropozicijsko rabo.²

Prehod glagolske dejavnosti z nosilca na prizadeto sproži glagolsko prehodnost v primerih *sprehajati se* → *sprehajati se s psom* → *sprehajati psa* v pomenu 'voditi psa na sprehod', smiselno pa to ne gre v primerih *sprehajati se s prijateljico* → **sprehajati prijateljico* (razen mogoče v primerih *sprehajati invalidko*, vendar ta raba ni izkazana).

4 Posebnosti in problemi znotraj povedne in nadpovedne skladnje

Neustrezne sporočanje zastavitve sporočila glede na tvorčevo namero razkrivajo zlasti zapisana besedila, zato je znotraj besednega reda treba ustrezno uzavestiti členitev po aktualnosti. Slednja je pomemben vmesni člen med mišljenjskim tokom in ubeseditvijo, v nadaljevanju pa je trajnejše zaznamovana s prehodom iz govora v zapis. Pri prenosu v linearni zapis moramo ohraniti aktualni tok misli znotraj slovničnih (stavčnočlenskih) pravil. Torej znotraj stavčne povedi se členitev po aktualnosti usklajuje z razvrstitvijo stavčnih členov.

Z vidika proste stave **stavčnočlenski red** uvaja zlasti smiselna skladenjskopomenska razmerja, medtem ko **aktualnostnočlenitveni red** uvaja način izražanja ubesedenih delov sporočila in razmerij v neposredni povezavi s stvarnostjo; ta način izražanja se glede na stvarnost opredeljuje kot objektivni (nezaznamovani) ali subjektivni (zaznamovani) besedni red.³

2 Tovrstna skladenjska vprašanja se pojavljajo tudi v Jezikovni svetovalnici Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU (<https://svetovalnica.zrc-sazu.si/>), vendar se bodo odgovori in nasveti kolegov morali kar še nekaj časa ponavljati, preden bodo uspeli prodreti v širšo piščočo prakso.

3 Objektivna členitev je odvisna zlasti od dojemanja različne stopnje pomembnosti in s tem aktualnosti določenih delov konkretnega sobesedila, medtem ko subjektivna členitev z zamenjavo izhodišča in

Tako kot je slovnično-pomenska zgradba osnova stavčne povedi, je tematska zgradba oz. zgradba tematske zaporednosti osnova besedilu. Izhodišče in jedro sporočila sta pojmovno vezana na zgradbo povedi, tema in rema pa se kot obsegovno širša (nadpovedna) pojava navezujeta na stopnjo informacijske nasičenosti oz. nenasičenosti konkretnega besedila in konteksta (prim. Žele 2018).

4.1 Povedna skladnja: besedni red in aktualnostna členitev

Znotraj stavčne povedi je poleg izhodišča in težišča oz. jedra bistvena sestavina tudi vmesni prehod (tranzicija) v stavčnočlenski vlogi povedka, ki upovedovane sestavine izhodišča in jedra še dodatno aktualizira z vidika časa in načina. Členitev po aktualnosti besednoredno ureja in s tem določa sporočilno perspektivo povedi; ta se v okviru objektivne členitve po aktualnosti vzpostavi s t. i. pričakovanim (SVO) in priložnostnim besednim redom, ki se v besedilu stilno nezaznamovano dopolnjujeta, npr. *Sklenili so, da ravnatelju napišejo pismo. Pismo je pisal Janez. S težavo se je prebil do uvodnih besed. ali Ne razburjajte se zaradi pozne odzivnosti. Janez pismo piše.* Še danes ga bo odposlal. Priložnostni besedni red je možen tudi brez sobesedila, ko je npr. dinamična perspektiva povedi usmerjena v jedro povedi kot pomensko težišče, npr. *Nas že nekaj časa upravljajo tujci.* V tem primeru je priložnostni besedni red napovedovalec pomensko aktualizirane perspektive povedi brez ubesedenega konteksta, in tudi s tem se potrjuje skladenjska nadvlada členitve po aktualnosti, ki je navadno vodena in usmerjana z aktualnim kontekstom.

4.2 Nadpovedna skladnja

Če je z vidika besedilne sporočilnosti najpomembnejši del rema, je z vidika besedilne zgradbe najpomembnejši del tema, tj. tematska zgradba besedila je odvisna od razmerij med temami. Glede na obseg besedilnih in obbesedilnih prvin gre v bistvu za t. i. navezno tematizacijo rem (češ. *návazna tematizací rématu*; Petr idr. 1987: 685), ki omogoča različne možnosti in načine razvijanja teme in reme še v hipertemo ali hiperremo ($T \rightarrow \text{hiper}T$, $R \rightarrow \text{hiper}R$) in hipotemo ali hiporemo ($T \rightarrow T'$, T'' ali $R \rightarrow R'$, R'' , R'''), npr. *Poročilo (T) je kompleksna študija (R), Uvodni pregled (T') predstavlja celotni načrt (R'), Analiza (T'') pa poleg problemov (R'') ponuja tudi nekaj konkretnih rešitev (R'''), Vse predstavljeno (hiperT) je solidna konkretna osnova za ukrepanje (hiperR).*

5 Nekaj opazanj in smernic za naprej

Normativno vrednotenje v skladnji združuje hkratno presojo slovničnih, pomenskih in pragmatičnih (z)možnosti.

jedra sporočila še dodatno poudarjeno (stilno) aktualizira trenutno pomensko pomembnost določene ubesedene enote v jedru s tem, da jo postavi na začetek sporočila, npr. *Tisti čas sem za neumnosti (I) porabil ogromno denarja (J) = objektivna členitev nasproti **Ogromno denarja (J) sem tisti čas porabil za neumnosti (I) = subjektivna členitev.***

Na besednozvezni ravni je treba pomensko-slovnično utemeljevati stopnjo ustaljenosti določenih besednih zvez, ki je v samostalniških zvezah vezana na vrednotenje pomenske jasnosti in natančnosti uporabe ali levega ali desnega določila.

Pri leksikalizaciji je treba izhajati iz vrednotenja razmerja med stalnostjo in idiomatičnostjo skladenjsko-pomenskih sestavin.

Pri uvajanju in vrednotenju aktualnočlenitvenega besednega reda je treba ločevati med izhodiščno-jedrno zgradbo povedi kot potencialne sporočanje enote na eni strani ter med tematizacijsko-rematizacijsko zastavitvijo konkretne ubesediljene vsebine in konteksta. Vsekakor pa je spreminjanje besednega reda odraz želje izraziti željeno sporočanje namero in s tem ustrezno sporočilo.

Boljše ali slabše postavitev izhodiščno-središčne zgradbe na ravni povedi in tematsko-rematske zastavitve na ravni besedila prispevajo k večji urejenosti in jasnosti sporočila.

Literatura in viri

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–, različica 8.0. www.fran.si (dostop 1. 4. 2024).

Gigafida 2.0: Korpus pisne standardne slovenščine. <https://viri.cjvt.si/gigafida/> (dostop 25. 5. 2024).

HANSEN, Björn, 1994: Determinatorenserialisierung in den slavischen Sprachen. *Wiener Slawistischer Almanach* 33. 119–129.

PETR, Jan, DANĚŠ, František idr., 1987: *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. Praha: Academia.

PETRIC, Špela, 2018: *Slovenski večbesedni leksemi z vidika slovaropisja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Lingua Slovenica, 12).

ŠMALC, Andrej, MÜLLER, Jakob, 2011: *Slovensko tehniško izrazje: jezikovni priročnik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.

TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Četrta prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.

VIDOVIČ MUHA, Ada, 1981: Pomenske skupine nekakovostno izpeljanih pridevnikov. *Slavistična revija* XXIX/1. 19–42.

ŽELE, Andreja, 2018: O aktualnostnočlenitveni stavi v slovenščini. *Jezik in slovstvo* LXIII/2–3. 59–73.

ŽELE, Andreja, 2019: *Prostomorfemskost v slovenščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Lingua Slovenica, 15).

ŽELE, Andreja, 2021: Zloženi povedek vs. zloženi glagol v slovenščini. *Slavistična revija* LXIX/3. 339–353. <https://srl.si/ojs/srl/article/view/3958>.

